

G. I. TOHĂNEANU – COMENTATOR AL OPEREI LITERARE A LUI I. BUDAI-DELEANU

de

Dumitru VLĂDUȚ

Între poeții care au constituit obiectul analizelor stilistice inimitabile ale profesorului G. I. Tohăneanu, I. Budai-Deleanu deține un loc special. Propensiunea spre analiza stăruitoare a operei lui I. Budai-Deleanu provine din voluptatea pe care i-o producea lectura *Țiganiadei*, din care știa pe de rost fragmente întregi din diversele ei locuri și avea fixate multe cuvinte, sintagme sau expresii de mare forță stilistică, precum și din convingerea neclintită în valoarea operei scriitorului ardelean. În prefața la principala lucrare pe care i-a consacrat-o în 2001, *Neajungerea limbii. Comentarii la Țiganiada de I. Budai-Deleanu*, G. I. Tohăneanu susținea că această scriere este „prima capodoperă a poeziei românești din veacul al XIX-lea” (NLCT, 7), dar că ea „continuă să iște și să întrețină o seamă de prejudecăți, descurajând eforturile, uneori bine intenționate, ale obștii cititorilor de literatură autentică” (NLCT, 8) și de aceea „I. Budai-Deleanu încă nu a pătruns în conștiința neamului ca un mare poet, afin cu Eminescu și Blaga, cu Voiculescu și Arghezi” (NLCT, 8). Profesorul G. I. Tohăneanu mărturisea de aceea, în prefața amintită, că în îndelungata sa activitate de la catedră și din publicistică a încercat să înlătore aceste prejudecăți „așezând «jucăreaua» lui I. Budai-Deleanu acolo unde îi e locul: în rândul dintâi al literelor române” (NLCT, 8). Opinii asemănătoare despre valoarea *Țiganiadei* exprimaseră la vremea lor D. Popovici și G. Călinescu, analizându-i universul uman reprezentat, trama epică, ideologia ș.a. Autorul cărții la care ne referim se bucura de aceea când cineva se alătura efortului său analitic, fapt vizibil și în prefața lucrării.

Prima contribuție a lui G. I. Tohăneanu la examinarea operei lui I. Budai-Deleanu este studiul *Observații cu privire la lexicul Țiganiadei*,

publicat în revista „Limbă și literatură”, nr. 2 din 1971. Deși modest intitulat *Observații...*, studiul avea 22 de pagini și surprindea trăsături majore ale lexicului unui scriitor înzestrat cu geniu verbal. Această contribuție a fost reluată în volumul *Dincolo de cuvânt. Studii de stilistică și versificație*, apărut în 1976 la Editura Științifică și Enciclopedică.

Pornind de la cunoscutul sentiment acut mărturisit al lui I. Budai-Deleanu cu privire la „neajungerea limbii”, existent și la Lucrețiu, autorul contribuției făcea mai întâi constatarea de ordin general potrivit căreia „Înfruntând, așadar, «neajungerea limbii» autorul *Țiganiadei* solicită lexicul românesc pe toată întinderea și în toată adâncimea sa. Coexistența în contexte reduse a arhaismelor, a regionalismelor, a neologismelor creează impresia de luxurie verbală, de mozaic lexical. De cele mai multe ori, sinonimul arhaic, popular sau dialectal nuanțează sensibil enunțul, sporind, când e cazul, intensitatea și spațiul imaginii” (DC, 91).

Prin urmare, constituiau obiect al analizei sale arhaismele, neologismele, antonimele, regionalismele, precum și sinonimele, mai ales cele frazeologice, ale căror resurse stilistice erau puse cu deosebire în relief. Inventivitatea lexicală a autorului *Țiganiadei* era dovedită însă mai ales prin examinarea atentă a derivării cuvintelor și a expresivității provenite de aici, unele derivate fiind puțin uzuale, iar altele creații proprii, făurite „cu un meșteșug și cu un simț al limbii foarte rar întâlnite” (DC, 93). În acest compartiment erau remarcate îndeosebi substantivele colective derivate cu sufixul *-ime*, numeroasele „nomina agentis” realizate cu sufixul *-tor* datorită faptului că este vorba de un poem al acțiunii, preferința pentru derivatele cu prefixul *ne-* prin care autorul studiului crede că I. Budai-Deleanu ar anticipa o trăsătură frapantă a limbajului poetic modern, utilizarea cu deosebită virtuozitate a diminutivelor, necunoscută poetilor începutului de secol XIX, precum și crearea de verbe rare ori noi cu prefixul *în-* (*îm-*), precum *a înfuga* (= a pune pe fugă), *a înteca* (= a introduce în teacă), *a împăra* (= a trage în par, în țeapă) ș.a. Concluzia studiului era că analiza atentă a vocabularului *Țiganiadei* „pune în lumină bogăția mijloacelor și diversitatea soluțiilor cu ajutorul cărora Budai-Deleanu înfruntă și biruie «neajungerea limbii» din epoca sa. Opera poetului crește dintr-o conștiință artistică exemplară, obsedată de sentimentul răspunderii față de cuvânt” (DC, 117).

Cu unele amplificări, având titlul *Lexicul Țiganiadei*, acest studiu a constituit și prefața la *Țiganiada*, ediție critică de Florea Fugariu, apărută la Editura Amarcord din Timișoara în 1999. Este vorba de varianta B a operei amintite.

Până la apariția cărții despre I. Budai-Deleanu din 2001, G. I. Tohăneanu a publicat în reviste mai multe studii conținând comentarii asupra unor cuvinte semnificative sub raport filologic și expresiv ori asupra

unor versuri, precum: *Marginalii la Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu, în „Limbă și literatură”, 1985, nr. 4; *Țiganiada*, v. 918. *Comentariu filologic*, în „Limbă și literatură”, 1991, nr. 1; I. Budai-Deleanu: *Țiganiada*, v. 5758. *Comentarii*, în „Limbă și literatură”, 1998, nr. 3-4; „*Filosofia cea lămurată*”, în „*Studii de literatură română și comparată*” (Timișoara), vol. XVI-XVII, 2000-2001; „*Coadre verde, -întunecoase...*”, în „*Orizont*”, 2001, nr. 1; „*Ceata noastră goleață*”, în „*Orizont*”, 2001, nr. 2; „*Moleața de-acum junie*”, în „*Orizont*”, 2001, nr. 3. Câteva dintre aceste articole au fost reluate în cartea publicată în anul 2001.

Chiar din primul studiu despre I. Budai-Deleanu publicat în 1971 se desprindea preferința lui G. I. Tohăneanu pentru comentarea unei laturi majore a creativității scriitorului ardelean, și anume lexicul său. Nici nu se putea un comentator mai potrivit pentru vocabularul lui I. Budai-Deleanu decât G. I. Tohăneanu, cel ce a avut o sensibilitate specială pentru viața cuvintelor, în cercetarea cărora s-a și manifestat plener vocația sa. Pe lângă cele câteva sute de articole consacrate acestui aspect, această cercetare s-a concretizat îndeosebi în cele patru cărți care descriu viața cuvintelor, pe care le caută mai ales în literatură, dar și în limbajul uzual, în cultură și știință și a căror tratare se face mai liber, prin metode diferite întrucâtva de cele din lucrările strict lexicografice: *O seamă de cuvinte românești* (1976), *Cuvinte românești* (1986), *Dicționar de imagini pierdute* (1995), „*Viața lumii*” *cuvintelor, Vechi și nou din latină* (1998). Este vorba de o lexicologie *sui-generis*, de o „știință a cuvintelor” cu cele mai largi conexiuni în planul literaturii și al culturii, cu o infuzie vitală a științei literaturii. Aceste cărți au și avantajul mai rar în rândul lingviștilor al unei active și ușoare receptări din partea cititorilor, datorită unei permanente implicări a autorului în text și unei ramificări colocviale a demonstrației. Metoda sa a fost inefabilă, iar încercările de a o imita în spiritul și în litera ei se vor sfârși, tare ne e teamă, cu un iremediabil și neplăcut epigonism. Un comentator al cărților de acest tip ale lui G. I. Tohăneanu nota despre trăsăturile acestora: „Istoria unui cuvânt devine pagină epică; zborul mai înalt al metaforelor, suplețea epitetelor, echilibrul comparațiilor dau textului vibrația poeziei. Așa se întâmplă în toate cărțile lui G. I. Tohăneanu (...). Sunt rare cărțile, ca acelea scrise de G. I. Tohăneanu, care, având o asemenea ținută intelectuală și rigoare științifică, să fie atât de agreabile la lectură. Și în care să fie atât de atractiv redată explicațiile ce ar putea părea, la prima vedere, aride, fiind legate de știință (lexicografie, lingvistică, stilistică). Mă îndoiesc că astăzi mai există cineva pe meleagurile românești care să asculte cu o ureche atât de fină cuvintele, să coboare atât de adânc în istoria culturii și să guste cu atâta voluptate din

poezia limbii latine (române) ca scriitorul și cărturarul G. I. Tohăneanu pentru a ne aduce cât mai aproape mirifica poveste a cuvintelor”¹.

Această specială sensibilitate față de cuvinte și vocație a cercetării lor le aflăm și în cartea amintită consacrată comentării operei scriitorului ardelean, și anume *Neajungerea limbii. Comentarii la Țiganiada de I. Budai-Deleanu*, apărută în 2001 la Editura Universității de Vest. Ne-am referit deja la începutul articolului la obiectul cărții. Ar fi de asemenea util de adăugat o mărturie a autorului potrivit căreia lucrarea „a fost astfel gândită încât să urnească un interes luminat față de Țiganiada, izvor de satisfacții intelectuale fecunde” (NLCT, 8). Pentru aceasta, precizează autorul, a eliminat „ademenirile erudiției sterpe pășind – răzleț urmaș cucernic – pe urmele lui Faust” (NLCT, 8).

Cartea este alcătuită dintr-o suită de 37 de studii al căror titlu e dat de un vers sau o parte de vers ce conțin unul sau două cuvinte semnificative sub raport filologic și expresiv la care se adaugă încă două studii de altă factură. Astfel de articole cu vocabule semnificative filologic și expresiv poartă titluri precum: „Privind corbiș la toate”, „În urmă Drăghici rostul deschisă”, „Firea lui cea dârză și pungace”, „Dă brac”, „Tot ce-înverde, ce-nfloare și crește...”, „Cu dulce libov să-nroorează”, „Coadre verde, -întunecoase...”, „Fanatismul și suprăstăciunea”, „Mandra cu slabe păcurele”, „Voinicul marghiol”, „Filosofia cea lămurată” ș.a. În paranteză a fost indicat numărul versului.

Toate aceste articole stau sub semnul unui studiu inițial care dă și titlul cărții, și anume „*Neajungerea limbii*”. Este vorba de cunoscuta sintagmă a lui I. Budai-Deleanu din *Prologul* capodoperei sale, unde se îndoia de propriile-i forțe, dar mai cu seamă se lamenta că la anul 1800 limba română literară încă nu era bine finisată, vocabularul mai ales prezentând o seamă de lacune. G. I. Tohăneanu glosează pe tema sentimentului de îngustime pe care îl creează poezilor limba în care ei scriu și găsește că el are o îndelungată tradiție, primul poet care îl formula fiind

¹ Alexandru Ruja, *Ipostaze critice*, Timișoara, Editura Excelsior, 2001, p. 241 și 247; Cf. de asemenea în legătură cu arta comentariului cuvintelor la G. I. Tohăneanu: Șerban Cioculescu, „*O seamă de cuvinte românești*”, în „România literară”, 1977, nr. 24; Nicolae Manolescu, *Povestiri despre cuvinte*, în „România literară”, 1986, nr. 25; Eugen Todoran, *Dincolo de sensuri*, în „Orizont”, 1986, nr. 30; Daniel Vighi, *Lumea prin cuvânt*, în „Orizont”, 1986, nr. 30; Alexandru Ruja, *Cuvinte românești*, în „Familia”, 1987, nr. 8; Dumitru Vlăduț, „*Cuvinte românești*”, în „Caietul «Cercului de Studii»”, 1987, nr. 2; Mircea Mihăieș, *G. I. Tohăneanu – cuvântul irepetabil*, în „Orizont”, 1989, nr. 13; Eugen Dorcescu, *În căutarea sensului pierdut*, în „Orizont”, 1996, nr. 6; Stelian Dumistrăcel, *Înțelepciunea cuvântului*, în „Orizont”, 2000, nr. 1; Dumitru Vlăduț, „*Lampa de lângă tâmplă*”, în „Limba și literatură”, 2006, nr. 1-2; Dumitru Vlăduț, *Insomniile unui mare cărturar: Lampa de lângă tâmplă de G. I. Tohăneanu*, în „Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe filologice”, XLVI (2008).

Lucrețiu. Întrebarea pentru autorul articolului e însă cum reacționează I. Budai-Deleanu față de ceea ce acesta numește, cu o fericită expresie, „neajungerea limbii”. O bună parte a răspunsului e aflată în „creații lexicale proprii, plătuite de obicei potrivit cu sistemul derivării românești și cu tendințele limbii române în acest domeniu” (NLCT, 10). În continuare ilustrează această virtute poetică prin indicarea unei creații lexicale personale a scriitorului, și anume verbul *a înteca*, însemnând „a intra în teacă”, „a introduce în teacă”, verb care pornește de la substantivul *teacă* și prefixul *în-*.

Deși în carte predomină studiile care au în vedere aspecte ale derivării, există vreo 15 care se referă la cuvinte primare sau de bază. Cele mai multe dintre acestea din urmă sunt cuvinte de origine latină prețuite pentru vechimea sau caracterul lor popular, precum *rost* cu sensul de *gură*, *a se sparge* cu sensul de *a se împrăști*, *luoare* cu semnificația de *lumină*, *ferice* cu înțelesul de *fericire*, *a căsca* având sensul de *a dori arzător (ceva)*, *a râvni la*, *a custa* cu semnificația de *a trăi* ș.a. Sentimentul de satisfacție în a le identifica în textele literaturii vechi sau în literatura populară este limpede exprimat în câteva rânduri, precum în cazul lui *rost* unde se face observația că acesta „se rânduiește în lexicul nostru printre cuvintele vechi, polisemantice, cu evoluții istorice spectaculoase, de pildă aceea de la «gură» la «noimă», «tâlc», «sens»” (NLCT, 27).

Semnarea lui *luoare* în cele mai vechi texte românești precum *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Șcheiană*, ca și a lui *a custa* la Dosoftei, Ioan Zoba din Vinț și Dimitrie Cantemir constituie de asemenea unul din punctele traseului analitic în articolul „*Intia luoare*”, respectiv „*Dumnezeu să te custe*”.

Alt cuvânt, *suprăstăciunea*, discutat în articolul „*Fanatismul și suprăstăciunea*” este o încercare a scriitorului de a „româniza” neologismul *superstiție* împrumutat din latinescul *superstitio,-onis*, iar *pugn*, variantă fonetică a lui *pumn*, reprezintă o introducere silnică de către autorul *Țiganiadei* în română.

Profesorul G. I. Tohăneanu n-a avut însă prejudecata originii cuvintelor, prin care ar fi privilegiat pe cele latinești, ci a manifestat și pentru cele de alte origini cea mai largă comprehensiune. În articolul „*Mrejile-aruncă*”, unde discută slavismul *mreajă*, chiar ține să aducă nuanțări opiniei lui Florea Fugariu potrivit căreia ori de câte ori are la îndemână cuvinte vechi moștenite din latină I. Budai-Deleanu ar evita sistematic cuvintele de altă origine. Slavismul *mreajă*, termen pescăresc greu de înlocuit care pătrunde în *Țiganiada*, ar contrazice însă amintita opinie. El este bine instalat în literatura română veche și modernă la Eminescu, Sadoveanu și Galaction, precum și în folclor. Că are resurse expresive imense o dovedește prezența lui în atâtea expresii metaforice la

Eminescu: *mreață de văpaie, lucii mreje, mreață de frunze, mreață de nouri* ș.a.

Un alt slavism discutat pe larg este *libov* cu derivatele lui, *libovie* și *a se înlibovi*. Acesta din urmă este o creație a poetului ardelean, neînregistrată în dicționare. *Libov*, observă autorul studiului, este bine instalat la scriitorii vechi, însă ieșit azi din uz.

În fine, rusismul *brac* însemnând „rest, rămășiță bună de aruncat, sfârâmătură, lucru de nimic”, beneficiază de un comentariu întins, cu incursiuni în poezia eminesciană și discutarea omonimului său neologic francez cunoscut din mediul vânătoresc.

Cuvinte primare de alte origini decât cele latinești și slave discutate aici sunt turcescul *cilibiu* însemnând *nobil, distins, de neam* și cele neogrecești *marghiol* cu sensul de *șiret, amuzant* și *mandră* însemnând *stână*. Sunt cuvinte necunoscute ori mai puțin cunoscute de vorbitori, de un mare efect poetic, a căror explicare de către comentator, cu incursiunile-i știute în lumea literaturii și culturii, are darul de a le lumina sensul și de a ni le apropia. Așa este turcescul *cilibiu* prezent în toponimul *Cilibia* sau în antroponimul *Celibidache* ori neogrecescul *mandră* care a prilejuit primului editor Gh. Cardaș o gravă eroare filologică atunci când acesta a stabilit ca vers „mândra cu slabe păcurele”. Acest vers care conține două regionalisme ardelenesti (*mandră* și *păcurele*) înseamnă însă „stâna cu slabe (plăpânde) oițe”. Ambele cuvinte sunt semnalate în graiurile românești sud-dunărene și în cele ardelenesti, în folclor, în literatura veche îndeosebi în *Palia de la Orăștie*, dar și în cea modernă la Coșbuc și Sadoveanu.

Cuvântul de origine țigănească *baros*, folosit ca parolă și nume de armă în opera lui I. Budai-Deleanu, este de asemenea pretext pentru instructive comentarii în cursul cărora G. I. Tohăneanu îl semnalează în literatura veche și premodernă la Sofronie Liuba, Aureliu Iana, I. Barac, în cea modernă la I. Creangă, I. Agârbiceanu și Rebreanu și îl desemnează ca simbol al muncii grele, asociindu-l „cu acela al fierarului, faurului sau covaciului, care trudește în fierărie, făuriște sau covăcie” (NLCT, 210).

Alte cuvinte primare ori de bază sunt apreciate pentru forma lor gramaticală veche, deosebită de cea actuală. Așa este vocabula *coadre*, analizată în articolul „*Coadre verde, -întunecoase... !*”, formă de vocativ veche agreată pentru că reproduce vocativul declinării a doua latinești, mărci ale acestuia fiind desinența *-e* și diftongarea lui *-o* sub accent. Acest vocativ atrage acordul după același tipar al adjectivului său. El ocazionalmentează comentatorului invocarea și a altor vocative desuffixate la I. Budai-Deleanu („oame ticăloase”), regăsite în literatura veche la Varlaam („nemulțămitoare oame!”), la Ion Neculce („ticăloase oame”), dar și în cea nouă la Sadoveanu care în literatura de evocare istorică mai ales pe teme

orientale utilizează vocativul vechi *filosoafe!* Acest din urmă vocativ existent la Sadoveanu oferă autorului prilejul unui comentariu privind procedeul cu profunde implicații stilistice în culegera de povestiri *Divanul persian* prin care „se înfăptuiește «adecvarea» și armonizarea expresiei cu conținutul” (NLCT, 90). Sunt invocate și alte asemenea vocative arhaice la Sadoveanu precum (*prea*) *înțelepte!*, *nebune!*, *nelegiuite!*, *astronoame!* și ni se explică sursa arhaicității vocabulei *filosoafe!*, care constă în aceea că prin diftongarea lui *-o-* sub accent și desufixare cuvântul beneficiază de același tratament ca vechiul *doamne* (din latinescul *domine*, *domne* „stăpâne”), specializat în termen de adresare către Dumnezeu. În fine, aflăm comentarii filologice și stilistice asupra vocativului normal al substantivului *codru* la Eminescu și în creația folclorică.

Alt cuvânt de bază sau primar, *zăgan*, discutat în articolul „*Zăgan ursariul*”, reprezintă un nume propriu. El este purtat de unul dintre lăieții lui I. Budai-Deleanu și are ca bază substantivul comun de origine turcă *zăgan*, însemnând o specie de vultur bărbos dispărut azi, care trăia în stâncile Carpaților. Autorul articolului îl semnalează în oronimie, îi arată valoarea stilistică, și anume ironia pe care o degajă contextul, și trage concluzia că scriitorul alege cu mult har numele personajelor sale.

Cuvintele derivate alcătuiesc însă obiectul celor mai numeroase comentarii. Aceste comentarii sunt cele care dezvăluie cel mai mult cititorilor legăturile subiacente între cuvinte. Comentând verbul *a spinteca* în articolul „*Mațele lor spintecate*”, G. I. Tohăneanu atrage atenția: „În procesul, de obicei grăbit, al intercomunicării cotidiene vorbitorii sunt lipsiți de sentimentul legăturilor subiacente între cuvinte. Nu-i rău, poate, că se întâmplă așa. Altfel, am fi mereu uimiți și, eventual, preocupați de pitorescul exprimării și asta ar cășuna prejucii înțelegerii exacte și prompte dintre convorbitori. Când întrebuițăm, de pildă, verbul *spinteca*, îi mai trece prin gând vreunui dintre noi – fie el filolog sau chiar... specialist în probleme spinoase ale etimologiei că acest verb este înrudit, și încă foarte îndeaproape cu substantivul *pântece*? Într-adevăr, *spinteca* purcede din lat. *expanticare* derivat în latină din *pantex*, *panticis* «pântece» cu ajutorul prefixului, mai exact spus: prefixul *ex-*, care, în cazul de față, arată «direcția» acțiunii orientată din interior către exterior. Prin urmare, din punct de vedere etimologic, strict etimologic, *spinteca*, din lat. *expanticare*, înseamnă «a scoate din pântece», «a deșerta pântecele»” (NLCT, 156).

Tocmai clarificarea acestor legături de sens oferă prilejul bucuriei descoperirii vieții cuvintelor căci, potrivit lui G. I. Tohăneanu, „după ce ni se astâmpără nedumerirea, începe bucuria aleasă a «redescoperirii» cuvintelor” (NLCT, 179).

Astfel de derivate analizate sunt: *corbiș*, *pungace*, *vorovă*, *crâmpițată*, *înverde*, *înfloare*, *păcurele*, *șoiman*, *fermecătoare*, *a împăra*, *șegace*, *lămurată*, *obrăzare*, *pălmită*, *iubeață*, *păusare*, *strâmbătate*, *măcrie*, *spintecate*, *polite*. Derivările ocazionalizează autorului în unele situații relevarea valorilor stilistice și semantice ale unor prefixe ori sufixe, așa cum se întâmplă, de pildă, în cazul lui *-iș* din *corbiș*, a cărei valoare adverbială o concurează pe aceea a lui *-ește*, din *orbește*. Existența lui *orbiș* este indicată și la alți scriitori precum Agârbiceanu și Coșbuc. Analiza lui G. I. Tohăneanu este îndreptată apoi spre reliefaarea unei serii de adverbe pregnante stilistic formate cu sufixul *-iș*, unele intrate în expresii, precum: *morțiș*, *bulziș*, *brățiș*, *fățiș*, *vintriș* găsite la scriitori de mărimea lui Sadoveanu, Rebreanu sau G. Murnu.

Sufixul augmentativ *-an* din substantivul *șoiman*, termen provenit din *șoim* (de origine maghiară) și *-an*, nu are deloc o valoare peiorativă în sintagma „Șoimanul soare” de la I. Budai-Deleanu, așa cum se întâmplă în *bogătan*, *grăsan*, *lungan*, *golan*, ci una meliorativă, afectivă chiar, căci, atrage atenția autorul cărții, „dimpotrivă, *șoiman* ajunge să însemne «brav», «neînfricat», «viteaz» cum lesne se poate constata din mereu proaspetele versuri ale lui Vasile Alecsandri scrise la sfârșitul anului 1877, îndată după căderea Plevnei (*Odă ostașilor români*)” (NLCT, 106). Ajuns aici, comentatorul nu ostenește să se angajeze într-o seamă de considerații stilistice privind acest cuvânt la Alecsandri. De aceea, el aderă la opinia lui Florea Fugariu potrivit căreia „șoimanul soare” ar însemna „sfântul soare”, sintagmă întâlnită la Alecsandri în *Hora Unirii* și la Coșbuc în *Moartea lui Fulger*.

Observând, de asemenea, că I. Budai-Deleanu manifestă o aplecare pentru derivatele cu sufixul *-eț*, mai ales pentru cele postnominale, G. I. Tohăneanu discută derivatul *iubeț* din sintagma „prunca iubeață”, însemnând „râvnitor la bucuriile dragostei” și folosește prilejul de a analiza astfel de derivate cu nuanțe peiorative și ironice la autorul *Țiganiadei*: *vorbeț*, *lăieț*, *goleț*, *moleț*, *scârbeț*.

Odată alese, cuvintele sunt auscultate și străbătute în multiple direcții, devenind prilej pentru cele mai largi conexiuni posibile. Dacă e vorba de un cuvânt de origine latină cercetătorul lui nu ezită să-l urmărească uneori și în celelalte limbi romanice, arătându-i comportamentul asemănător sau, dimpotrivă, diferit, ca rezultat al imprimării geniului național. Menționând, de exemplu, substantivul neologic românesc *vagabond* de origine latină, dar care a fost luat din franceză (*vagabond*) sau italiană (*vagabondo*), G. I. Tohăneanu arată situația lui specială din spaniolă, și anume aceea că „Printr-un fel de... etimologie populară, spaniolii au «analizat» cuvântul, înnobilându-l: *vagamundo* înseamnă, stricto sensu, «cel ce străbate lumea!»” (NLCT,

203). G. Călinescu, evidențiază de asemenea autorul, folosește un derivat postverbal în *-bundus*, și anume pe *meditabund* cu o aleasă sonoritate. Asemenea derivate sunt bine reprezentate în latină ca participii învechite.

Traseul analitic constă, în afară de reconstituirea unui termen și de urmărirea lui în celelalte limbi romanice atunci când termenul e latinesc, în relevarea evoluției semantice, a dubletelor în unele situații, a sinonimiei, antonimiei și omonimiei, a familiei de cuvinte, a câmpurilor lexicale sau a schimbării categoriei gramaticale. Această analiză este, cum îi spune autorul ei, „pe orizontală și pe verticală”², unde primează libertatea asocierilor și a traseului de urmat.

Pentru evoluția semantică, G. I. Tohăneanu ne oferă mereu reconstituiri extrem de frumoase, pline de interes, spunându-ne la începutul unui articol intitulat „*O tâmplare groaznică*” faptul că poeții, fără a fi specialiști, intuiesc cu mare pătrundere virtuțile expresive de „dincolo de cuvânt”. Aceste evoluții semantice surprinzătoare sunt ilustrate prin verbul *a întâmpla* și substantivul *întâmplare* (infinitivul lung al verbului), care, atrage atenția autorul, „au un «trecut» și o poveste vrednică de tot interesul” (NLCT, 95). Originea lui *întâmpla*, stabilită de Sextil Pușcariu, se află în verbul latinesc neatestat *intemplare*, derivat din *templum* + *in*. Dar, „înainte de a denumi un edificiu religios în care se practica ritul păgân, lat. *templum* era un termen augural, echivalând cu un spațiu ceresc ferm hotărnicit, în interiorul căruia «zodierii» urmăreau zborul păsărilor. Intrând în acest *templum*, ele – păsările – săvârșeau tocmai evenimentul așteptat, rod al «întâmplării»! Se impune, deocamdată, ideea că neologismul *templu* este strâns înrudit cu vechiul verb *întâmpla*!” (NLCT, 97). Ajuns în acest punct al demonstrației, G. I. Tohăneanu include în familia amintită neologismul *a contempla* (= „a privi lung, admirativ sau cu emoție”) dar care, „cel puțin la început, va fi însemnat «a privi cu atenție (*con-*) cerul (*templum*) pentru a desluși, după anumite indicii, tainele viitorului»” (NLCT, 97). Pe lângă neologismul *templu* limba română datorează latinescului *templum*, mai exact pluralului *templa*, substantivul *tâmplă*, care în limba veche înseamnă *catapeteasmă*. Ieșit din uz, a fost înregistrat într-o poezie de Ion Pillat și este viu astăzi în derivatul *tâmplar*, care inițial a avut sensul îngust de „meșter făcător de *tâmples*”, ajungând apoi să însemne prin extensiune semantică „meseriaș care face mobile și alte obiecte din lemn”. Nu scapă însă autorului din vedere omonimul *tâmplă* care denumește o parte a corpului uman. Toate cuvintele amintite: *a întâmpla*, *întâmplare*, *templu*, *a contempla*, *tâmplă* sunt identificate și

² Cf. și Liana Otilia Pătraș, „*Neajungerea limbii. Comentarii la Țiganiada de I. Budai-Deleanu*”, în „Limbă și literatură”, 2002, nr. 3-4, p. 113.

analizate în creația unor mari scriitori ca Sadoveanu, George Topârceanu, Radu Greceanu, Mihai Eminescu, Miron Radu Paraschivescu ș.a.

La I. Budai-Deleanu însă, atrage atenția G. I. Tohăneanu, apar doar formațiile fără prefix *a se tâmpla* și *tâmplare*. Împrejurarea aceasta îi oferă ocazia să semnaleze existența în limba română a multor cuvinte perechi date de prefixare sau neprefixare de genul *bătrâni* – *îmbătrâni*, *blânzi* – *îmblânzi* ș.a. ca și recurgerea de către scriitorul ardelean la multe dublete neprefixate ale cuvintelor formate astăzi cu prefixul *în-* (*îm-*) ca: *a tâmpina*, *tâmpinare*, *a plini*, *a pușca*, *a vinui*, *a vrăjbi*, *a se gânfa* ș.a.

Un frumos exemplu de incursiune în evoluția sensurilor, ca și de cercetare a sinonimiei, ni se oferă în articolul „*Cetății polite*”, unde adjectivul participial *polit* reprezintă o variantă a lui *poleit*, participiul adjectiv al verbului *a polei*. G. I. Tohăneanu crede că asupra acestui participiu adjectiv își va fi exercitat influența cuvântul francez *poli*, care este un participiu-adjectiv al verbului *polir* (= „a lustrui”, „a șlefui”, (fig. „a cultiva”). *Cetății polite* este sinonim cu *obiceiuri gingașe*, iar acesta intră, la rândul lui, în relație de sinonimie aproximativă cu *năravuri polite*. Inițial, ține să precizeze autorul, *nărav* avea sensul de *obicei*, numai ulterior primindu-l pe cel negativ. Cu acest sens este aflat și ilustrat prin exemple edificatoare în literatura română veche, apoi la Alexandrescu și Sadoveanu. Nu este omis din discuție nici sensul regional din Transilvania și Banat din reflexivul reciprocității *a se nărăvi* care înseamnă *a cădea de acord*, *a se înțelege*. Acesta are derivatul învechit regional *nărăveală*, în îmbinarea *om de nărăveală* cu sensul de *om de înțeles*, *cu deprinderi bune*, *civilizat*.

S-ar putea invoca de asemenea lectura asupra cuvântului *obrăzar*, însemnând *mască*. Este un derivat de la *obraz*, cuvânt polisemic interesant care înseamnă: 1. parte a corpului și 2. ființă omenească, ins, persoană. În cel de al doilea sens este vorba, de fapt, de o sinecdocă *pars pro toto*, des întâlnită în literatura istorică a lui Sadoveanu. O creație proprie descoperită la I. Budai-Deleanu este derivatul *obrăzui* (= „a reprezenta”, „a înfățișa”, „a schița”) care pornește de la sinonimia aproximativă dintre *obraz* – *chip* – *figură*.

Pentru aceeași subtilitate în descifrarea evoluției sensurilor ar putea fi citate articolele despre cuvintele *fermecătoare* („*Brândușa fiind fermecătoare*”), *spintecate* („*Mațele lor spintecate*”), *lămurată* („*Filosofia cea lămurată*”) ș.a.

Un verb curios identificat la scriitorul ardelean este *a împăra*, derivat de la cuvântul rădăcină *par* cu prefixul *în-* (*îm-*) și sufixul *-a*, sinonim al locuțiunii *a trage în țeapă*. Nu este singurul verb de acest fel, căci și altele precum *a înfuga*, *a înspăima*, *a înteca* ilustrează procedeul.

Alte derivate, și anume cele verbale ca *înverde*, *-nfloare* („*Tot ce-înverde, ce-nfloare și crește*”), sunt analizate pentru fenomenul desuffixării flexionare la indicativ și conjunctiv specific mediului rustic. Explicația stilistică oferită rezidă în aceea că „Înlăturarea acestor «sufixe flexionare» – elemente strict gramaticale – conferă formelor verbale un caracter mai suplu, opoziția «persoanelor» rămânând, în continuare, «marcată»” (NLCT, 47).

G. I. Tohăneanu aduce în discuție și factorii prozodici care constau în aceea că prin formele verbale desuffixate trisilabice (*înverde*, *înfloare*) se realizează mai ușor măsura decasilabică, în comparație cu formele verbale cu sufixe flexionare cu patru silabe (*înverzește*, *înflorește*). Desuffixarea verbelor este o obișnuință în limbajul poetic al secolului al XIX-lea, iar explicarea sa prin necesități metrice este comodă, deși uneori se dovedește plină de consecințe stilistice, ni se mai atrage atenția aici.

Factorii prozodici sunt luați în considerare în mai multe rânduri, mai ales când e vorba de situarea cuvintelor analizate în rimă, care le-ar spori prestigiul stilistic.

Alt derivat analizat, *Ciurilă*, reprezintă un nume propriu. Autorul îl derivă din substantivul comun *ciur*, face o seamă de considerații asupra unor expresii („prin ciur și prin dârmon”), ca și asupra unor derivate (*a ciurui*), evidențiind valorile stilistice ale acestui nume propriu atunci când este așezat în rimă. G. I. Tohăneanu folosește ocazia de a evidenția virtuțile stilistice ale numelor proprii în literatura românească și a lumii, găsind că I. Budai-Deleanu le intuiește înainte de Bolintineanu, Alecsandri, Eminescu și simbolisți, deoarece „El nu pregetă să înșire, să «înghesuie» chiar, numele țiganilor săi – unele bolovănoase, noduroase, scârțâitoare – între hotarele foarte înguste ale aceluiași vers sau ale aceleiași strofe” (NLCT, 205).

Alt derivat, *pălmită*, formă participială de la verbul *a pălmi* (nu *pălmui*), este examinat întrucât ilustrează fenomenul schimbării clasei morfologice, reprezentat în *Țiganiada* și prin alte cuvinte precum: *căzută* (= „cădere”), *lovită* (= „lovitură”), *strigată* (= „strigăt”).

Trebuie amintit, în fine, un articol de o altă factură, *I. Budai-Deleanu și Eminescu*, consacrat evidențierii unor coincidențe de imagini și situații la I. Budai-Deleanu și Eminescu, deși, așa cum este știut, autorul *Luceafărului* nu a cunoscut opera ilustrului său înaintaș. Există mai întâi coincidențe de imagini propriu-zise care țin de „atmosferă” precum condamnarea moravurilor tineretului contemporan în *Junii corupți* și la I. Budai-Deleanu, faptele de vitejie ale lui Vlad Țepeș la I. Budai-Deleanu și ale lui Mircea cel Bătrân la Eminescu. Pentru edificarea cititorilor, juxtapune două texte ale celor doi poeți referitoare la lupta cu turcii dusă de Vlad Țepeș și Mircea cel Bătrân, care, „prin identitatea situației, prin

structura identică a frazei și prin repetarea aceleiași locuțiuni adverbiale în fața versurilor, vorbesc de la sine” (NLCT, 17). G. I. Tohăneanu descoperă chiar rime socotite eminesciene, dar existente la I. Budai-Deleanu.

În legătură cu tehnica analizelor, s-ar mai putea adăuga un aspect, și anume că înaintarea în demonstrare se face prin noi excursuri, cuvintele examinate sau altele în legătură cu ele fiind descoperite neașteptat în literatura veche și folclor, apoi la D. Cantemir și cronicarii munteni, la reprezentanții Școlii Ardelene, la Alecsandri, Eminescu, Creangă, Macedonski, Coșbuc, Sadoveanu, George Murnu, G. Topârceanu, Miron Radu Paraschivescu ș.a. Aceste incursiuni se fac în convingerea alianței fertile dintre poezie și cultură, ca și în aceea a eliminării tentației erudiției sterile. Fiind vorba de o liberă „dicțiune a ideilor”, autorul își anunță digresiunile în maniera următoare: „Un popas sadovenian mi se pare util acum” (NLCT, 90); „Ajunsă în acest punct al dezvoltării ei, discuția noastră impune un scurt popas sadovenian” (NLCT, 158); „Trecând deocamdată, peste *apune*, va fi util să fac câteva precizări în legătură cu *spune* și *supune*, adunate de Radu Stanca în aceeași poziție finală de vers” (NLCT, 160)³. Revenirile sunt și ele anunțate: „Revin acum la îmbinarea de la care a purces discuția noastră” (NLCT, 157).

Deși tratarea cuvintelor se face mai liber, în modul arătat, situația lor este mereu cercetată în dicționare, autorul neezitând să penalizeze unele dintre ele pentru câteva erori ori chiar gafe ale lor⁴. Cuvintele *a se înlibovi* (= „a se îndrăgosti”), de exemplu, creație a lui I. Budai-Deleanu ca și *prădaci* nu sunt înregistrate în Dicționarul academic, după cum consideră discutabilă mențiunea „livresc” din același dicționar pentru cuvântul *pecuniar*, din moment ce se află în opera unor scriitori cum sunt Bolliac, I. Ghica, Maiorescu sau G. Călinescu. O gafă filologică este identificată în același dicționar în cazul derivatului *pungace* din cauză că autorii au ignorat contextul mai larg al cuvântului și au crezut că e vorba de un personaj al poemului. De aceea, ține să precizeze autorul în finalul articolului său „Firea lui cea dârză și *pungace*”, „atunci când e vorba de *cuvântul poetic*, definirea lui lexicografică, râvnind să fie exactă și nuanțată, trebuie să țină seama de un context susceptibil să crească mereu, de la vers la strofă, de la strofă la poezie, de la poezie la opera întregă. Cel puțin – în unele cazuri” (NLCT, 34).

Se poate spune ca încheiere că profesorul G. I. Tohăneanu ne-a oferit prin studiile și cartea pe care le-am analizat o neîntrecută arheologie a cuvintelor creației literare a lui I. Budai-Deleanu.

³ Cf. și *Ibidem*, p. 114.

⁴ Cf. și *Ibidem*, p. 114.

ABREVIERI

- D.C. = G. I. Tohăneanu, *Dincolo de cuvânt. Studii de stilistică și versificație*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
 NLCT = G. I. Tohăneanu, *Neajungerea limbii. Comentarii la Țiganiada de I. Budai-Deleanu*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2001.

G. I. TOHĂNEANU – COMMENTATEUR DE L'OEUVRE LITTÉRAIRE DE I. BUDAI-DELEANU (Résumé)

L'auteur de l'étude met en évidence les efforts et les résultats originaux de G. I. Tohăneanu dans l'interprétation de l'oeuvre littéraire de I. Budai-Deleanu. La prédisposition vers cette analyse est issue de l'amour qu'il a eu pour cette oeuvre et de la foi dans la valeur esthétique de cette création. L'auteur vise au début l'étude de G. I. Tohăneanu *Observații asupra lexicului Țiganiadei (Observations concernant le lexique de Țiganiade)* publié en 1971, mais surtout le livre *Neajungerea limbii. Comentarii la Țiganiada de I. Budai-Deleanu (Les inconvénients de la langue. Commentaires à Țiganiade par I. Budai-Deleanu)* paru en 2001. C'est un livre ayant en tant que structure quelques dizaines d'essais linguistiques autour des mots significatifs du point de vue stylistique et philologique. On met en relief le don de G. I. Tohăneanu d'offrir un traitement des mots différent par rapport à celui des ouvrages lexicographiques, notamment par l'appel aux connexions les plus larges possibles dues à l'alliance entre la *linguistique et la littérature ou la culture pour laquelle le professeur a plaidé beaucoup de fois.*